

ПАЛЕАГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ВЫДАННЯЎ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

храме Святога Урбана ў далёкай Італіі 5 лістапада 1512 г. прайшло пасяджэнне савета “найслаўнейшых” дактароў мастацтва і медыцыны калегіі Падуанскага ўніверсітэта. Вырашалася пытанне пра дазвол “беднаму маладому вучонаму Францыску, сыну Лукі з Полацка, русіну” здаць бясплатна экзамены на годнасць доктара медыцыны. І такое рашэнне было прынята. Пасля двухдзённай абароны тэзісаў Ф. Скарына “паказаў сябе так пахвальна і выдатна ў час гэтага строгага выпрабавання...”, што ўсе чатырнаццаць прафесараў Падуі і Вероны аднагалосна абвясцілі яго доктарам у галіне медыцынскіх навук з уручэннем адпаведных знакаў годнасці.

А праз пяць гадоў убачыла свет першая ў гісторыі беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання кніга. Адбылося гэта 6 жніўня 1517 г. у чэшскай Празе, калі “Францишек, Скорининъ сынъ с Полоцька града, в лекарскихъ наукахъ докторъ, повелелъ есми Псалтырю тиснути рускими словами а словенскимъ языкомъ”.

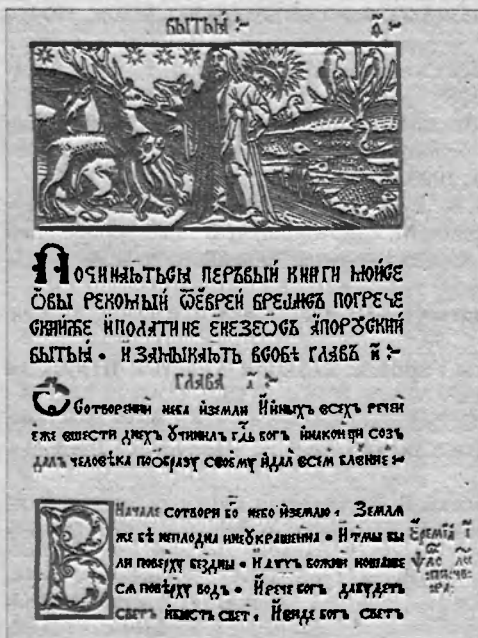
Зусім не выпадкова ў якасці першай кнігі для друкавання Ф. Скарына выбраў “Псалтыр”. У эпоху Сярэднявечча, апрача свайго непасрэдна культавага прызначэння, “Псалтыр” выконваў і функцыю буквара, па якім у прыходскіх школах вучыліся чытаць і пісаць. Беларускі першадрукар разглядаў гэтую кнігу як асноўны навучальны дапаможнік – “детем малым початок всякое науки, dorosлым помножение в науце, мужем моцное

утвержение”. Пазней у прадмове “Во всю Библию руского языка” ён адзначаць: “*Хощеши ли умети граматику или, по-руски говорячи, грамоту, еже добре чести и мовити учить, найдеши в зуполной Бивлии, Псалтыру, чти ее*”.

Ужо ў першай выдадзенай кнізе Ф. Скарына вызначыў мэту сваёй працы – несці ў народ кніжную грамату на роднай мове “наболей с тоє причины, иже мя милостивый Бог с того языка на свет пустил”. Па-рознаму ён выкарыстоўваў у сваіх кнігах беларускую мову, якую па даўняй традыцыі называў “руским языком”. На думку С. Майхровіча, першаасветнік па розных прычынах “яшчэ цалкам не адарваўся ад тагачаснай агульнарускай моўнай стыхіі, блізкай па сваіх лексічных і фанетычных асаблівасцях да традыцыйных царкоўнаславянскіх стылістычных і граматычных норм”. Ф. Скарына не змог (і не мог) цалкам пазбавіцца ад традыцыйнай мовы праваслаўнай царквы ў Вялікім Княстве Літоўскім – царкоўнаславянскай. Нягледзячы на яе заняпад, выкліканы крызісам тут самога праваслаўя, царкоўнаславянская мова ўсё ж не была чужой беларусам.

Няпросты характар мовы скарынаўскіх выданняў стаў прычынай рознага вызначэння яе асновы. Напрыклад, першы буйны скарыніст прафесар Кіеўскага ўніверсітэта П. Уладзіміраў зрабіў вывад пра чыста беларускую аснову мовы твораў Ф. Скарыны. Пазней гэтую думку падтрымлівалі А. Будзіловіч, Я. Галаванкі, Ц. Ломцёў, М. Алексютовіч і некаторыя іншыя вучоныя. З іншага боку, яшчэ ў XIX ст. акадэмік А. Сабалеўскі ў рэцэнзіі на капітальную працу П. Уладзімірава “Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык” (1888) сцвярджаў, што Ф. Скарына не меў на мэце пісаць і выдзвільняць на жывой беларускай мове. Вывад пра царкоўнаславянскую аснову мовы скарынаўскіх выданняў стаў агульнапрызнаным толькі ў канцы XIX ст. дзякуючы даследаванням А. Булыкі, А. Юрзеўскага, М. Анчэнкі, У. Свяжынскага і іншых даследчыкаў. Падвердзіла гэты пункт гледжання і перапрацаваная мадэраграфія “Мова выданняў Францыска Скарыны”, падрыхтаваная вядучымі супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі ў рамках 500-гадовага юбілею першадрука.

Відаць, нельга не пагадзіцца з П. Сабалеўскім, які лічыць, што “моўна-графічны асаблівасцямі іх рэдакцыйнай групы” у асаблівасцямі іх рэдакцыйнай групы.

Старонка з кнігі “Быццё”.

Ініцыялы
з пражскіх выданняў
Францыска Скарыны.

ды, паставіўшы перад сабой мэту выдаць поўны і зразумелы простаю народу тэкст Бібліі, Францыск Скарына пры яго падрыхтоўцы меў некалькі крыніц на розных мовах, запаўняючы пропускі ў адных за кошт другіх.

Як вядома, усходнеславянскі першадрукар і асветнік карыстаўся найперш чэшскай Бібліяй 1506 г. Але ў яго былі і асобныя экзэмпляры царкоўнаславянскай Генадзіеўскай Бібліі 1499 г., царкоўнаславянскія выданні Швайпольта Фіёля і Бажыдара Вукавіча. Пад рукой у Ф. Скарыны былі таксама крыніцы на лацінскай і яўрэйскай мовах, у тым ліку і лацінскія тлумачэнні да Бібліі славутага прапаведніка Сярэднявечча Нікаля дэ Ліра. Такая разнастайная тэксталагічная аснова кніг Святога Пісання ў сукупнасці з сацыяльнымі ўмовамі таго часу і прадвызначыла асаблівасці мовы выданняў Ф. Скарыны, якія характарызуюць яе як беларускую рэдакцыю царкоўнаславянскай мовы.

Ужо ў Псалтыры 1517 г. Францыск Скарына адрозніваў “рускія” словы ад “языка словенско-го”, гэта значыць ад царкоўнаславянскай мовы. Падобную з’яву можна прасачыць на самых розных ярусах мовы.

На ўзроўні графікі і арфаграфіі выяўляецца, што нават склад літар, якім карыстаўся першадрукар, збліжае яго кнігі са старабеларускімі рукапісамі. Напрыклад, Ф. Скарына не ўжываў састарэлыя дублетныя літары старажытнай кірыліцы (юс вялікі, ётаваныя Е, юс малы і юс вялікі). З ётаваных галосных выкарыстоўваў толькі А (аз) у значэнні ‘я’, калі не ўлічваць знак “Ю”. У шрыфтах Скарыны няма грэчаскага па паходжанні знака “ксі”; знак “псі” вельмі рэдкі (напрыклад, з ім ужываецца слова *псалмъ*, але *Псалтырьъ* паслядоўна перадаецца без яго). Таксама вельмі рэдка, пераважна ва ўласных імёнах тыпу *Иус*, *Иаан*, выкарыстоўваецца І (дзесіацарычнае), апошняе часцей можна сустрэць у віленскіх выданнях. Беларускі першадрукар дастаткова паслядоўна перадаваў выбухны характар Г праз характэрнае для рукапіснага пісьма спалучэнне *КГ* (*кгвалтъ*, *кгвалтованье*). Толькі ў функцыі лічбы (6) ужывалася літара “зело” – S.

Скарынаўскі шрыфт даследчыкі падзяляюць на 2 гарнітуры: пражскую і віленскую. Усе шрыфты Скарыны прамых абрысаў – асноўныя штрыхі іх размешчаны вертыкальна. Радковыя шрыфты не маюць засечак (падсечак) – папярочных элементаў, якія завяршаюць (прасторава абмяжоўваюць) асноўныя штрыхі літар. Ніжнія і верхнія канцы вертыкальных штрыхоў вялікіх літар па-

тоўшчаныя, зрэдку з засечкамі ў выглядзе ўсечаных трохкутнікаў. Пражская гарнітура шрыфтоў мае 6 асноўных тыпапамераў: вялікі, сярэдні, малы прапісны, радковы, з надрадковымі знакамі і лігатурны (падвойны); у склад віленскай гарнітуры ўваходзяць 4 асноўныя тыпапамеры: прапісны, радковы, з надрадковымі знакамі, лігатурны. Для загалоўкаў і калантытулаў віленскіх выданняў Ф. Скарына выкарыстоўваў малы прапісны шрыфт пражскай гарнітуры.

У радковых шрыфтах Скарыны дастаткова часта выкарыстоўваюцца т. зв. парныя знакі (аднайменныя знакі алфавіта рознага выгляду). Напрыклад, знак “ведзі” мае графічны варыянт, блізкі да грамадзянскага В, а другі абрыс выразна скарапіснага характару. Знак “дабро” ў першым вышадку мае ніжнія вынасныя элементы, яны нахілены да лініі шрыфту і значна выходзяць за яе межы, у другім “ножкі” літары ледзь пазначаны. Знакі “есть”, “зямля”, “рцы”, “твердо”, “ук” таксама маюць парныя графічныя варыянты. Выкарыстанне таго або іншага варыянта графічнага знака нічым не рэгламентуецца, зрэшты, і саміх парных графем у Ф. Скарыны зусім няшмат параўнальна з іншымі славянскімі першадрукарамі.

Сярод палеаграфічных адметнасцей шрыфтоў Скарыны варта адзначыць і тое, што многія літары, як радковыя, так і прапісныя, дублююцца ў розных варыянтах з рознымі надрадковымі знакамі. Сярод апошніх выдзяляюцца дыякрытычныя знакі і знакі скарачэння – цітлы. Надрадковыя знакі Ф. Скарына адліваў разам з адпаведнымі літарамі, у той час як славянскі першадрукар Ш. Фіэль, а таксама І. Фёдараў надрадковыя знакі адлівалі асобна. Літары з цітламі многія даследчыкі адносяць да так званых лігатурных шрыфтоў, у склад якіх уключаюцца і лагатышы (тры знакі, адлітыя на адной ножцы). Скарына найчасцей ствараў лагатышы, у якіх 2 знакі ставіліся ў радок, а адзін выносіўся над радком. У гэтым сэнсе паказальнымі могуць быць лагатышы з надрадковымі літарамі М і Н, якія нагадваюць скарапісны (радковы) варыянт – графічна размашысты, з “лятучымі” канцавымі элементамі. Кожны лагатыш тым самым уяўляў найбольш распаўсюджаны гатовы склад (“вам”, “вем”, “дом”, “ром”, “том”, “сам” і г. д.), што ўвогуле дазваляла паскорыць працэс набору тэксту і эканоміць паперу.

Гэтыя і шмат якія іншыя палеаграфічныя асаблівасці шрыфтоў Скарыны, заснаваныя на самабытных нацыянальна-культурных традыцыях рукапіснага беларускага пісьменства, да-

зволілі яму зрабіць першы крок да стварэння грамадзянскага шрыфту, графічнай сістэмы ўсходніх славян XVIII – XXI стст.

“Псалтыр” і іншыя кнігі замацавалі за Ф. Скарынам славу друкара-наватара, які перасягнуў усе папярэднія ўзоры заходнееўрапейскіх друкароў і нават найлепшыя для тых часоў венецыянскія выданні. Францыск Скарына першым у Еўропе ўвёў у друкарскую практыку выданне так званых “ізаборнікаў” малымі кніжкамі, зручнымі для чытання дома і ў дарозе. Ён упершыню выкарыстаў прыныц падзелу радка на словы з прамежкамі паміж імі, а самога тэксту – на абзацы. У загаловах Ф. Скарына адмовіўся ад выкручастай і цяжкачытальнай вязі, рэзка абмежаваў колькасць надрадковых знакаў, нумараваў кніжныя старонкі кірылічнымі літарамі замест традыцыйных рымскіх лічбаў.

Разглядаючы кожную кнігу як закончанае выданне, Францыск Скарына ўвёў у практыку суправаджэнне кнігі тытульным лістом, які быў у многім своеасаблівай візітоўкай асветніка. Першадрукар шырока выкарыстоўваў у сваіх выданнях такія элементы мастацкага афармлення, як вінеткі, застаўкі, канцоўкі, ініцыяльныя літары, гравюры. Дарэчы, размяшчэнне вялікай колькасці па-мастацку выкананых арыгінальных гравюр Ф. Скарына тлумачыў такім чынам: “А то для того, абы братия моя Русь, люди посполитые, чтучи могли лепей разуме-ти”. Тым самым беларускі першаасветнік задоўга да вядомага чэшскага педагога Яна Амоса Коменскага сфармуляваў агульнадыдактычны прыныц нагляднасці. Амаль неверагодным уяўляецца той факт, што ў сакральнай кнізе Ф. Скарына змясціў не адлюстраванні Святога Ераніма Блажэннага (аўтара лацінскага перакладу Бібліі, зробленага каля 405 г.), не евангелістаў, а ўласны гравюрны партрэт. Як адзначаў прафесар Віктар Шматаў, у гравюрах Ф. Скарыны «намеццлася тэндэнцыя да вызвалення зрокавага вобраза ад рабалепага пакланення перад “літарай” біблейскага тэксту і ўзмацнення мастацкага пачатку, выражэння сродкамі гравюры складанага зместу кнігі».

Звяртае на сябе ўвагу арыгінальная метадыка Скарыны ў выкарыстанні вялікіх (ініцыяльных) літар і так званых буквіц, якія першадрукар не толькі ўжываў на пачатку сказаў, але і вылучаў імі ўласныя імёны. Увогуле, ініцыялы (ад лац. *initialis* ‘пачатковы’) як адметна аформленыя першыя літары былі здаўна ўласцівыя рукапісным кнігам. Ініцыялы і буквіцы як мастацкае аздабленне кнігі найперш выкарыстоўваліся, каб прыцягнуць увагу чытача да пачатку тэксту. Упрыгожаныя лістамі, кветкамі і пладамі, выявамі людзей і жывёл, выкананыя з вялікім майстэрствам і добрым густам, гэтыя літары ў многіх выпадках нагадваюць невялікія мініяцюры з жыцця народа, робяць тую ці іншую кнігу зразумелай і даступнай любому

чытачу. Вядома, Скарына не мог абмінуць такія шанаваны сярод першых кніжнікаў прыём аздаблення тэксту. Ён не толькі творча выкарыстаў вопыт сваіх еўрапейскіх папярэднікаў, але і істотна ўдасканаліў і ўзбагаціў яго. Многія ініцыялы Скарыны маюць хрысціянска-біблейскі пачатак, сімвалізуюць асобныя з’явы і рэчы рэлігійнага значэння. Сярод іх мы можам заўважыць літару “отъ” у выглядзе яблыка, літара “пакой” успрымаецца як варты або брама (чым не ўваход у прамудрасць Божую?). Яшчэ большая сімвалічнасць характэрна для буквіц Скарыны, якія першадрукар афармляў на сюжэтным (часцей) і чыстым полі, ды яшчэ і абрамляў іх падвойнай рамкай. У сюжэтна-паняццевай аснове асобных буквіц выяўляецца сакральная лічба 3: з трох састаўных элементаў складаецца літара-буквіца “како”, ды яшчэ і на фоне трох кветак; сюжэтам для буквіцы “твердо” сталі ствол пальмы і постаці побач з ёю Адама і Евы і г. д.

Самаадданая праца Ф. Скарыны на карысць свайму народу стала яскравым прыкладам для многіх дзеячаў культуры. Дабратворны ўплыў асветніцкіх і гуманістычных ідэй Францыска Скарыны ў той ці іншай ступені адчулі на сабе Сымон Будны і Васіль Цяпінскі, Іван Фёдаравіч і Пятро Мсціславец, браты Кузьма і Лукаш Мамонічы і іншыя. На думку М. Алексютовіча, “ёсць усе падставы лічыць, што выданнямі Скарыны ў XVI – XVII стст. карысталіся праваслаўныя брацтвы – арганізатары барацьбы... у абарону народнасці, роднай культуры і мовы”. Скарына адным з першых заклаў асновы ўсеагульнага прызнання беларускай мовы, адкрыў цэлую гістарычную паласу ў развіцці нацыянальнай культуры і грамадскай думкі беларускага народа.

Святкаванне 500-годдзя беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання – выключная нагода для ўсіх нас яшчэ раз прыхінуцца да велічнай асобы славяна-палачаніна, зноў і зноў наталіцца водарам сакавітага старабеларускага слова, адгадаць і ўсвядоміць многае з яшчэ не адкрытага, не даследаванага ў спадчыне Францыска Скарыны.

Спіс літаратуры

1. Алексютовіч, М. А. Скарына, яго дзейнасць і светапогляд / М. А. Алексютовіч. – Мінск, 1958.
2. Майхровіч, С. К. Нарыс гісторыі старажытнай беларускай літаратуры XIV – XVII стст. / С. К. Майхровіч. – Мінск, 1980.
3. Неміроўскі, Я. Л. Шрыфт Ф. Скарыны // Францыск Скарына і яго час: зборнік навуковых прац. – Мінск: БелСЭ, 1988. – С. 553 – 554.
4. Царанкоў, Л. А. Францыск Скарына і яго час / Л. А. Царанкоў. – Мінск, 1975.
5. Шматаў, В. Ф. Мастацтва кнігі Францыска Скарыны / В. Ф. Шматаў. – Мінск, 1990.
6. Шматаў, В. Ф. Мастацтва першадрукаў XVI – XVIII стст. / В. Ф. Шматаў. – Мінск, 2000.

Мікалай ПРЫГОДЗІЧ,

доктар філалагічных навук, прафесар.

Аўтар ахвяруе ганарар...